

Szabó Réka

Az ELME metaforái az ómagyar kori szövegelemekben

Abstract

The present study provides a cognitive linguistic analysis of the Old Hungarian metaphors of the concept of MIND (ELME). Its aim is to explore the metaphorical representations of the MIND in the Old Hungarian age, i. e. the source domains used by the language users at the time to conceptualize this concept. With this study, the author also intends to pave the way for the research of cognitive metaphors in the field of old linguistic texts, which, to my knowledge, has not yet taken place. The method of the study is corpus-based metaphor analysis, during which the author deduces the conceptualization of the MIND from metaphorical linguistic expressions found in the Old Hungarian corpus. According to the results, this concept was already associated with the following source domains in the Old Hungarian era: LOCATION, PLACE, BUILDING / RESIDENCE, PHYSICAL ENTITY, CONTAINER, OBJECT, PERSON. In connection with the analysis of the mappings, the meanings of the word *mind* that were alive then, but can now be classified as ancient ('soul', 'heart') are also revealed. In addition to presenting the results, the author tries to make open the problem of classifying metaphorical or metonymical expressions, which is one of the central issues of corpus-based metaphor research, and in the case of classification of old Hungarian expressions is a significant question.

Keywords: conceptual metaphor, conceptual metonymy, Old Hungarian data, corpus research, mind

1 Bevezetés

A tanulmány felépítése a következő: a 2. pont a korpusz tulajdonságait ismerteti, a 3. pont az adatok kigyűjtésének és feldolgozásának módszerét mutatja be két részben. Ezután a 4. fejezet a téma lényegi tárgyalása, amelyben sorra kerülnek az ELME forrástartományai, alfejezetenként részletesen tárgyalva. A 4.4. pont különös hangsúlyt fektet AZ ELME SZEMÉLY metaforára, amely igen közel lévén AZ ELME A SZEMÉLY HELYETT metonímiához, több elméleti kérdést vet fel.

A szerző szándéka szerint ez a tanulmány a későbbiekben egy nagyobb projektet szolgálhat, amelynek célja, hogy az első nyelvemlékektől napjainkig áttekintse az ELME fogalmának alakulását és változásait. A terjedelmi korlátok miatt itt nincs lehetőség minden egyes metaforikus kifejezés részletbe menő elemzésére, amelyet az Ómagyar korpusz tartalmaz, azonban a cikk igyekszik hű képet adni az adatokról, és felvázolni néhány problémakört, amelyet a téma felvet.

2 A korpusz tulajdonságai, az adatok kigyűjtése

A Magyar Generatív Történeti Szintaxis korpusza (a továbbiakban: korpusz) a készítők célkitűzése szerint (l. Simon & Sass 2012) tartalmazza az összes olyan fennmaradt ómagyar kori és néhány középmagyar kori szöveget, amely nyelvészetileg releváns kérdésekre választ tud adni. A leírás szerint a korpusz több mint 3,2 millió szövegszót tartalmaz. A szövegek nagy része nincs normalizálva, így a keresés az *elme* szó esetében körültekintést igényel, az *e*, *é* hang összes lehetséges lejegyzési módjának előfordulásával, és azok kombinációjával is számolni kell.

Az összes találatból (1239 adat) első lépésként „kézi” munkával ki kellett szűrni a korhatáron kívülieket, mivel ebben a dolgozatban csak az ómagyar kori adatokkal kívántam foglalkozni, a korpusz pedig egyesítve tartalmazza az ó- és középmagyar kori adatokat. A fennmaradó adatokból szintén „kézi” munkával kellett kiválogatni a vaktalálatokat (*elme*, *elmetél*, *elmesség* stb.), amely után végül is 506 olyan adat maradt, amely ennek a vizsgálatnak a tárgyát képezi.

A vizsgálható szöveganyag minőségéről fontos kijelentenünk, hogy a későbbiekben minden eredmény csak fenntartásokkal hasonlítható össze bármilyen újabb kori korpusz adataival. Amint Simon & Sass (2012: 246) megfogalmazza: „A reprezentativitás, de legalábbis a kiegyensúlyozott szövegválogatás a korpuszépítés fontos elve. Ez azonban háttérbe szorul, ha eleve korlátozott az elérhető nyelvi anyag mennyisége [...]. Ez a helyzet az ómagyar korpusz esetében is, amely [...] az összes ómagyar korból fennmaradt szövegelemet tartalmazza”. A szövegelemek legnagyobb része történeti adottságainál fogva vallásos témájú, amely nem tekinthető reprezentatívnak a teljes nyelvhasználatra nézve. Az egyházi témából azonban előny is fakad: a lelki élet tárgyalása gyakran a gondolkodáshoz, akarathoz, döntésekhez stb. kapcsolódik, így az *elme* szó viszonylag sűrűn fordul elő a korpuszban.

2 A fogalmi metaforák és metonímiák azonosítása

2.1 Értelmezés és besorolás

A szövegekben előforduló fogalmi metaforák és metonímiák beazonosítása az újmagyar kori, kortárs szövegek feldolgozási idejéhez képest (pl. a Kövecses et al. 2015) annak többszörösét veszi igénybe. Az egyes mondatok jelentésének lehető legpontosabb azonosítása előtt számos esetben (ahol a mondatok nincsenek normalizálva) szükségesnek bizonyult a mondatok szavankénti értelmezése a TESz. segítségével. A metaforák besorolása azonban még így is nehézkesnek bizonyult. A szakirodalom gyakran foglalkozik azzal (pl. Pragglez Group 2007), hogy miként lehet eldönteni, vajon egy bizonyos mondat szó szerinti (literal) jelentésű-e, vagy pedig metaforikus; a saját magam többéves tapasztalata azonban az, hogy a fő kérdés, és egy tanulmány legnagyobb felelőssége sokkal inkább abban rejlik, hogy a kutató milyen metaforákat állít fel, és mi alapján dönt egy-egy nyelvi kifejezés besorolásáról. Ebből kifolyólag tanulmányomban a terjedelem szabta korlátokon belül feltüntettem azokat a nyitott módszertani kérdéseket is, amelyek a besorolásnál felmerültek, mivel a kutatás jelenlegi fázisában ezek hangsúlyos szerepet kapnak.

2.2 Kulcsszavak felállítása

A felhasználható adatok értelmezéséhez elsőként a frazeológiai szótárak gyakorlatához valamelyest hasonlóan kulcsszavakat használtam fel. A kulcs- vagy vezérszavak nem a megszokott értelemben vett vezérszavak, hiszen a szólás- és közmondástárakban, szótárakban az *elme* lenne a vezérszó (SzólKm, Szemerényi 2009, Forgács 2013, ill. az Nszt. saját koncepcióját ld. Ittész 2011). Mivel azonban itt kizárólag olyan kifejezésekkel foglalkoztam, amelyek az ELME metaforikus nyelvi kifejezései; olyan kulcsszavakat adtam meg, amelyek a fogalmi metafora leképezési irányait mutatják egy-egy forrástartományon belül. Ez adott esetben nem a szavak jelentésében, hanem a kifejezések grammatikai szerkezetében nyilvánul meg, ilyenkor úgy adtam meg a kulcsszót, ahogyan az a leképezést mutató szerkezetet magán viseli. Például „*ezt akarad, hog az zentseges igeket mindenkor elmenkben tartanoc*” ’azt akarad, hogy az szentséges igéket mindenkor elménkben tartanók’ kulcsszava *benne tartanánk*, sztenderdizált változatban *tart benne vmit*, ahol a *benne* névmás az elmére utal vissza. Másik példában: „*ez budofó elmjv frat’ el kj megjen vala az jmado helyrevl . es budofó elmeuel . valamy fevldj el mulandokat tezen vala*” ’ez bujdosó elméjű frát[er] el ki megyen vala az imádó helyéről és bujdosó elmével valami földi elmulandókat teszen vala’ kulcsszava: *bujdosó*. Harmadik példában: „*v zivoknek elmeieben Hatalmasokot zekbql le vete*” ’ő szívüknek elméjében hatalmasokat székből levete’, a kiemelt kulcsszerkezet: *szívüknek elméjében*, ahol az *elme* birtokszóként szerepel, és ugyanakkor helyszíneként is. Ezeket a sztenderdizált kulcsszavakat soroltam be fogalmi metaforákba. A besorolásból fakadó összes vizsgálati lehetőséget nincs módomban itt felvázolni.

3 Fogalmi metaforák

3.1 A HELY (LOCATION)-típusú metaforák

Ebbe a kategóriába soroltam AZ ELME HELY, AZ ELME HÁZ, AZ ELME LAKÓHELY, AZ ELME TARTÁLY típusú metaforákat. Kissé szokatlan lehet a tartály-típus ide sorolása, a példákból látni fogjuk azonban, hogy gyakran nem választható szét teljesen e kettő (illetve mindkét besorolás vitatható), így a TARTÁLY-t mint behatárolt teret itt tüntetem fel.

3.1.1 AZELME HELY

AZ ELME HELY főmetafora alá soroltam be közvetlenül azokat a példákat, amelyekben a hely nincs konkrétan megnevezve, bizonyos szempontból zártnak is tekinthető a *-ben* rag miatt, mégis a szavak inkább egy tágabb, térrel rendelkező helyre, helyszínre utalnak, nem tartályra.

77 adat került ide, amelyeket sztenderdizált állapotban sorolok fel:

belemegy vmi (1), *elmegy belőle vmi* (1), *kimegy belőle vmi* (1), *elmúlik belőle vmi* (1), *ide s tova vonatok benne* (1), *tántorog benne vki* (1), *elrűtetik ’elrévül’ benne* (2), *elragadtatik benne* (1), *elragadtatik tőle* (1), *belejut vmi* (2), *támad benne vmi* (2), *elfoglalja vmi* (1), *lőn benne vmi* (1), *járul bele vmi* (1), *jelent benne vmit* (1), *megszerez benne vmit* (2), *vall benne vmit* (1), *hozzá tér vki* (1), *kevélykedik benne* (1), *ég benne* (1), *szerep benne vkit* (1), *(meg)gondol benne vmit* (2), *forog benne vmi* (1), *forgat benne vmit* (16), *megfogyatkozom benne* (3), *megújul benne* (1), *tisztaság van benne* (2).

A *hozzá tér vki* kissé eltér a többitől, lévén ez esetben az *elme* inkább egy térbeli tájékozódási pont, mint helyszínszerű hely. Mivel azonban térbeli mozgásunkat a mindennapi életben –

ahonnan a kognitív nyelvészet a metaforákat származtatja – nagyobb kiterjedésű „tereptárgyához”, nem pedig kiterjedés nélküli, geometriai értelemben vett pontokhoz viszonyítjuk, ezt a kifejezést is ide soroltam, hiszen az ’eszmélet’ vagy ’tudatállapot’ jelentésű előfordulások amúgy is mozgást, valahol tartózkodást fejeznek ki, például *elméjén kívül van*. Ezen okok miatt ezt a besorolást tartottam a legmegnyugtatóbbnak.

Ügyszintén ide soroltam a *megvilágosít* (15), *megvilágosodik* (4), *világosságot gerjeszt benne* (1), *megvilágosul* (1), *elmének világossága* (1), *sötétül* (1) adatokat. Ezek szintén kérdéseket vehetnek fel. A példák alapos vizsgálata arra mutatott, hogy az elme egy hely, ahol a teljesebb megértéshez/jobb út követéséhez látni kell, ehhez pedig szükség van világosságra, ami lehetővé teszi a látást. Egy-egy példa ezekre:

- *megvilágosít*: „*villagossyha megh my elmenketh hogh Thanulhasswk erthhesswt Tarthhasswt Lelkenknek jduessegerewaloth*” ’világosítsa meg mi elménket hogy tanulhasunk érthessünk tarthassunk lelkünknek üdvösségére valót.
- *megvilágosodik*: „*e bodog býnos mind a hallomast / mind az ihlest elmeiebe rekezte es elmeie a bizonsagnac velagossagatol immar megvelagosodeek es kezde az elmult býneit gondolnia nag keserú sírassal*” ’e boldog bűnös mind a hallomást, mind az ihlést elméjébe rekeszté és elméje a bizonyoságnak világosságától immár megvilágosodék és kezdé az elmúlt bűneit gondolnia nagy keserű sírással’ (Nagyszombati kódex 167).

A bibliai eredetű idézetet: „*Es zereffed te wradat yftenedet te tellyes zyweddból, es te tellyes lelkedből, es te tellyes elmeedből, es te tellyes ereffeghedből*” ’És szeressed te uradat istenedet te teljes szivedből, és te teljes lelkedből, és te teljes elmédből, és te teljes erősségedből’ (Jordánszky-kódex 498) többféle fordításban is megtaláltam, a *-ben* raggal fordítottakat szintén a HELY forrástartományhoz soroltam, mivel az érzelmet jelentő főnév+*-ból/-ből* ragos kifejezések egyfajta kiindulópontot jelentenek. Ha nem is okhatározóként szerepelnek a mondatban, logikailag a *szívből szeretni vkit, teljes lelkéből szeretni vkit* kifejezések az érzelem forrását, kiindulópontját határozzák meg, ezáltal egy lelki útvonal kezdőpontját jelölik. Ezért itt tartottam a leghelyesebbnek számon tartani őket. Az *elméből szeretni* kifejezés 5 helyen fordult elő.

3.1.2 AZ ELME HÁZ/LAKÓHELY

AZ ELME HÁZ/LAKÓHELY metaforák kifejezései az alábbiak:

lakozik (2), *bevisz vmit elméjének házába* (1), *csenget rajta vki* (1), illetve további 2 mondat mindenképpen teljes idézésre érdemes:

„*Rýtkan gondoltatýk az elmeben valamý . melyet az kwlsw erzekensegek be nem boczatnak . Ezek az ablakok . ezek az ajtok . kýk ha benem nem rekeztetendnek. az halálnak nyitua vagyon az bemenet.*” (Virginia-kódex 87r) ’Ritkán gondoltatik az elmében valami, melyet a külső érzékenységek [= érzékszervek] be nem bocsátanak. Ezek az ablakok, ezek az ajtók, kik ha benem rekesztetendnek, a halálnak nyitva vagyon az bemenet.’

Ez a mondat arról árulkodik, hogy a szerző AZ ELME HÁZ/LAKÓHELY metafora egyéni kiterjesztésével új metaforikus leképezéseket alkotott, amelyekkel egyedi módon magyarázza el, miként közeledik a bűn, avagy a lelki halál az óvatlan emberhez. Az ember egyes érzékszervei olyan külső ingereket szállítanak az agyhoz, ezen keresztül a gondolkodáshoz, amelyek nemkívánatosak is lehetnek, ezért a gondolkodás tudatos irányítása a hasonlatban olyan, mint az ablak és

az ajtó: nyitható ugyan, de emberi döntéssel be is zárható. Magunk dönthetjük el, hogy mikor, miért nyitjuk ki és mit engedünk be rajta.

A másik adat az ELMÉ-t mint cellát tünteti fel:

„thwdnyja ýllyk Atya wr isten . Embernek elmeejeben . ffyw wr isten embernek . ertelmeeben : zent leelek wr isten embernek : Akarattjaban : Ezek az nemes Cellaak embernek leelkeeben” (Érdy kódex 460a)

'tudnia illik Atya úr isten Embernek elméjében, fiú úr isten embernek értelmében, szent lélek úr isten embernek Akarattjában: ezek az nemes Cellák embernek lelkében'

Az *elme* itt valószínűleg a 'lélek' jelentésben áll (Vö. TESz. 751., EWUng. 314.), a *lélek* szó pedig az emberi személyiség teljes egészére utal, így lehet az *elme* a lélek egyik cellája.

3.1.3 AZ ELMÉ TARTÁLY

AZ ELMÉ TARTÁLY metaforának 54 példamondata szerepelt a korpuszban, ami azt jelenti, hogy a helyhez kapcsolható forrástartományok tekintélyes részét teszik ki ezek a példák. Ide soroltam mindazokat a kulcsszavakat és -szerkezeteket, amelyek az elmét kifejezetten mint tárolásra használt helyet, azaz tárolóhelyet, tartályt konceptualizálják:

belehoz vmit (1), *belevesz vmit* (2), *belehelyez vmit* (1), *(meg)tart benne vmit* (6), *beönt vmit* (4), *bocsát bele vmit* (1), *betölti vmi* (1), *betölti vmivel* (1), *vmilyen benne vki* (13), *jószág benne* (1), *belehív vmit* (1), *fogad bele vmit* (2), *gyűjt bele vmit* (2), *nem fér bele vmi* (1), *jön bele vmi* (1), *hordoz benne vmit* (1), *kihány 'szór' belőle vmit* (1), *megnyitja vki* (1), *megür(es)íti vki* (3), *van benne vmi* (6), *visel benne vmit* (3), *kitisztít belőle vmit* (1).

Néhány példa a TARTÁLY egészen kézzelfogható, funkcionális mivoltára:

„vğmond zent Agoston doctor / hoğ az alázatosság zeretetnec helt čenal es az elmeet heusagtól meg úritj es meg orízi” (Nagyszombati kódex 264) „úgymond Szent Ágoston doktor, hogy az alázatosság [a] szeretetnek helyt csinál és az elmét [a] hiúságtól meg üríti és meg őrizi”.

A példából kifejezetten érzékelhető, hogy az *elme* egy olyan zárt hely, amelyet bizonyos dolgok evidens módon ki fognak tölteni, és a személy lelkiismeretétől, illetve morális felelősségétől függ, hogy ezt a folyamatot hogyan irányítja, mivel engedi megtelni elméjét. Itt az *elme* lexikailag 'az agy mentális és pszichikai működése mint rendszer' jelentéssel bír, és ebben a rendszerben tárolódik az emberi agy működése során létrejövő gondolatok összessége.

Ugyanakkor a TARTÁLY-metafora igen gyakran a 'memória' jelentéshez kapcsolódik: bizonyos dolgokat az elmében meg kell őrizni (*tart*, *visel*, *van* benne), hogy azok mindig rendelkezésre álljanak az emberi gondolkodásnak:

„kel' kedeg te neked az aldot cristosnac o ken zenvedeset es halalat az te elmedbe zivedbe viselnod es tartanod” (Lobkowitz-kódex 156) „kell pedig te neked az áldott Krisztusnak ő kín szenvedését és halálát az te elmédbe szívedbe viselned és tartanod”.

A tartály-metafora itt a legplasztikusabb: a mondat az elmét funkciója szerint olyan dolognak tünteti fel, amelyben megőrizzük, elraktározunk, tárolunk valamit. A forrástartomány ezek

a funkcionális tulajdonságai azok, amelyek miatt a fentiekben szétválasztottam az egyszerű zárt teret és raktározás céljára használt tartályt, tárhelyet egymástól.

3.2 AZ ELME ÉPÍTMÉNY

Bár az ÉPÍTMÉNY forrástartomány lényegében együvé lenne sorolható a HÁZ-zal, mégis külön tüntetem fel őket, mert itt nem a HELY vagy a HELYSZÍN profilálódik, hanem az ÉPÜLET-nek az ember által készített jellege. Négy példája van, mind a négy a kösziklára alapított voltát emeli ki az építménynek:

kösziklán alapul (1), kösziklán vagyon megerősítve (1), meg vagyon erősülvén az erős kösziklán (1), erős kösziklán helyheztetett (1).

Ez a fogalmi metafora vélhetően azért is sorolható be nehezen a többi nagy kategóriába, mert a kifejezés, amely itt megjelenik, nem a magyar nyelv tipikus belső fejleménye, hanem fordítás útján került a magyarba. Emiatt nincs is más, lexikalizálódott metaforikus nyelvi kifejezés az ELMÉ-vel kapcsolatban, amelyik szervesen illeszkedne ide. Természetesen AZ ELME HÁZ metaforánál említett ablakok, ajtók, illetve cellák lehetnének még ennek a példái egy másfajta besorolásban, de ne feledjük, hogy azok a példák egyediek voltak, AZ ELME HÁZ fogalmi metafora egyéni kiterjesztései.

3.3 AZ ELME FIZIKAI ENTITÁS

A FIZIKAI ENTITÁS főmetaforához soroltam a TÁRGY, FIZIKAI ENTITÁS, ESZKÖZ forrástartományokat. Mint a HELY forrástartomány elemzésénél már említettem, itt is többféle lehetőség adott a metaforikus nyelvi kifejezések besorolására. A TÁRGYak ugyanúgy fizikai entitások, ám a példák alapján érdemesnek tartottam elkülöníteni néhány alcsoportot. Ezekből elsőként AZ ELME TÁRGY metafora nyelvi kifejezéseit mutatom be.

3.3.1 AZ ELME TÁRGY

AZ ELME TÁRGY metaforához azokat a nyelvi kifejezéseket soroltam be, amelyek kifejezetten tárgyak fizikai tulajdonságait, jellemzőit emelik ki az elme tulajdonságaként: *sok (1), kicsi (1), rövid (1), apró (2), nagy (1), könnyű (1), drágalátos (1), tiszta (1)*. Ide kerültek azok az igék is, amelyek tipikusan az ember magával hordott vagy kézben tartott tárgyaival történő eseményeket írják le: *elveszíti vki (1), nála van (2), felemeli vki (4), emeli vki (6), elmeríti vmi (1), megfogytatkozik (3), felragadja vmi (1), meghűvösíti vmi (2), elhajlítja vmi (1), nélküle van vki (1), összegyűjti vki (1), óvja vki (1)*.

3.3.2 AZ ELME FIZIKAI ENTITÁS

AZ ELME FIZIKAI ENTITÁS alá soroltam azokat az előfordulásokat, amelyekben az elme valamilyen létező dolog, de nincs közelebről meghatározva, hogy ez a dolog egy élőlény-e vagy egy tárgy, szerves anyag-e vagy légnemű (pl. levegő, vagy maga a tér). Az ide tartozó melléknevek és igék elvontabbak, szemben a TÁRGY forrástartományhoz sorolt, inkább konkrét jelentésű kifejezésekkel (természetesen vannak köztük vitatható elemek). Ezek az alábbiak: *egész (4), teljes (2), minden (1), elborítja vki (1), (fel)emeli vmire/vmihez (12), küldi vmibe (1), felülmúlja vmi (3), megfertőzteti vmi (2), féreg növekedik benne (3), tiszta(ságos) 'büntelen'*

(11), tartja vki vmiben (1), benne van vmiben (2), megindítja vmi (1), szabadítsa vmitől (1), megtisztul (1), kiszaggat belőle vmit (1), beleír vmit (3).

3.3.3 AZ ELME ESZKÖZ

AZ ELME ESZKÖZ metaforához soroltam minden olyan adatot, amelyben az elme *-vel* raggal szerepelt. E kifejezések besorolása különösen sok kérdést vet fel. Legtöbbször ismét módhatározói szerepben állnak az előfordulások, éppúgy, mint a „szeresd az Urat teljes elmédből”, csak éppen itt *elméddel* alakban lett lefordítva a bibliai idézet. A megnyugtató elemzéshez szükséges lenne a magyar *-val/-vel* rag eredetének biztos ismerete (vö. pl. Bereczki 2001, Juhász 2006, Hegedűs 2006 és 2010). A szöveggörnyezetből annyi kiderül, hogy ezek a kifejezések mai szakszóval élve a tudatosság konceptualizációi: azt jelenítik meg, hogy az ember milyen módon használhatja fel a saját eszét, képzeletét vagy gondolkodási képességét jó vagy rossz elmebeli tettekre.

Az adatok: mutat vele vmit (1), jelenít vele vmit (1), meggondol vele vmit (1), szeret vele vkit (12), meggyaláz vele vkit (1), fohászkodik vele (1), megfog (vele) vmit (11), felmegy vele vhova (1), követ vele vkit (1).

A *felmegy vele* értelmezhető eszközként is, 'az elme segítségével felmegy az Úristenhez', vagy társként, 'az elme társaságában felmegy az Úristenhez'; ez azonban a példából nem derül ki konkrétan: „*valaky iduezevlny akar el fuffa ez velagot fel menyen elmeyeuel es kereffe az vr iftent*”. Mivel számomra valószínűbbnek tűnik a 'felmegy ennek segítségével' értelmezés, ezt a példát is az ESZKÖZ forrástartományhoz soroltam.

3.3.4 AZ ELME SZEMÉLY

AZ ELME SZEMÉLY metafora felállítására több alapvető kérdést von maga után. Példákkal illusztrálva a problémát, ebben az alfejezetben kifejtem, milyen kérdések merülnek fel az ELME metaforikus és metonimikus kifejezéseinek elemzésekor, majd ismét a talált mondatok besorolása következik.

Vegyük például az *ájtatos* (4), *áhít* (1), *ájtatlan* (1) kulcsszavakat. Az *ájtatos* az alábbi kifejezésben fordul elő: „*Zyvnek tyztasaga es elmenek aytatossaga*” 'szívnek tisztasága és elmének ájtatossága' azaz az elmének ájtatos volta. A kérdésünk, hogy ez vajon metafora vagy metonímia-e, vagy egyáltalán figuratív jelentésű-e? Mivel az *ájtatos* szó alapvetően egy emberi tulajdonság, két lehetőség van.

1. Úgy gondoljuk, hogy a személy az, aki ájtatos, és ez a tulajdonsága valamilyen módon fogalmilag átkerült az elméjére.
2. Úgy gondoljuk, hogy valójában, amikor egy személy ájtatos, akkor végeredményben a lelke vagy a gondolatai ájtatosak. Am a kognitív tudomány mai állása szerint lélekről nem beszélünk, hiszen az érzések az ember elméjében keletkeznek, amelyek aztán kémiai-biológiai jelzéseket adnak a szervezet többi része számára.

Mivel úgymond a „népi pszichológiában” (és a mélylélektan felfogásában is) van lélek, ezért ez utóbbi okfejtést nem követem a továbbiakban, hiszen számos adatot is figyelembe kell vennünk, amelyben előfordul a *lélek* szó, vagy az *elme* áll 'lélek' jelentésben. Tekintsünk meg egy harmadik közelítést.

Nyelvészeti szempontból kérdésünk az, hogy az *ájtatos* szó milyen fogalmakkal léphet szemantikai kapcsolatba. Világos, hogy ájtatos csak egy élőlény, azon belül is csak egy ember

lehet. Lexikailag az ájtatos személy viselkedését is nevezhetjük ájtatosnak, amely egyértelműen metonimikus jelentéskiterjesztés (VISELKEDÉS A SZEMÉLY HELYETT, pl. *ájtatos térdhajtás*). Rendszeresen megjelenik az érzelmet vagy lelkiállapotot kifejező szavaknál az a metonimikus leképezés is, amikor egy személy arcára kiül az érzelem, vö. az Nszt. 'ilyen érzelmeket tükröző <arc(kifejezés)>' típusú aljelentéseit. Itt is metonímiáról beszélünk, hiszen az arckifejezés a személy helyett áll. Az *ájtatos elme* kifejezés ma már nemigen használatos, legalábbis a Nagyszótár digitális adatállományában ez a keresőkérdés nem ad ki találatot. (Emlékeztetőül: a Magyar Történeti Korpusz 1772-től 2010-ig tartalmaz adatokat.) Van viszont *ájtatos lélek* kifejezésünk, amely ma is használatos.

Milyen jelentésben áll itt a *lélek* szó? A jelenleg elérhető legnagyobb értelmező szótári jelentésstruktúrában, az ÉrtSz.-ben: *lélek 3.e.* 'Az ember, jellemének sajátosságában, személyiségének alapvető vonásaiban tekintve.' *Ábrándos lélek; jó lélek; jótét lélek; nagy, nemes, rokon lélek [...]*. Vagyis, ezzel analógiát állítva kijelenthető, hogy az *ájtatos elme* kifejezésben az *elme* szó magát az embert jelenti. Ezzel visszatértünk a fenti első feltételezéshez. A személy az, aki ájtatos, és ez a tulajdonság valamiképpen átkerült az elméjére.

Következő kérdésünk, hogy vajon ez metonimikus vagy metaforikus leképezés-e? Itt egy újabb elméleti kitérőt kell tennünk.

Elsőként is, a kognitív metaforaelmélet egyik legfontosabb elve a testesültség (embodiment, ld. pl. Lakoff & Johnson 1980, Kövecses 2005), amelyet a legtöbb esetben egyértelműen alkalmazhatunk. Mivel a világot testi tapasztalataink alapján ismerjük meg, a legtöbb absztrakt fogalmat is ennek segítségével öntjük szavakba, pl. az idő *halad*, az építkezés sok pénzt *felémészt*, az asztal *lába* stb. Ezekben a metaforákban az emberi testre jellemző felépítést, mozgást és rengeteg más tulajdonságot használunk fel arra, hogy érzékeltessük a tárgyakról, a környezetről alkotott ismereteinknek azt a vetületét, amelyet éppen ki akarunk emelni. Jelen esetben ennek a mindent az emberhez hasonlító jelentésalkotási folyamatnak az a hátulütője, hogy éppenséggel az emberhez kapcsolódó absztrakt fogalmi tartományról van szó; nem tudhatjuk, hogy ez ugyanaz a testesültség-e, mint más esetekben, vagy a fogalmi közelség adja a jelentésátvitelt.

Második szempontunk, amelyet figyelembe kell vennünk, a fogalmi metonímia meghatározása: a fogalmi metonímia egy célfogalom és egy közvetítőfogalom közötti megfeleltetés, amelynek során mindkét összetevő ugyanazon idealizált kognitív modell része (Lakoff 1987). A metafora és a metonímia közötti különbséggel máig számos tanulmány foglalkozik (Dirven & Pörings 2002, Barcelona 2003), bár már a kutatások korai fázisában megmutatkozott, hogy nem minden nyelvi kifejezésben lehet pontosan megállapítani, hogy metaforáról vagy metonímiáról van-e szó. Goossens 1990-ben bevezette a metaftonímia fogalmát, összefoglaló nevéként annak a jelenségnek, hogy számos figuratív kifejezésben a metonímia és a metafora egymással interakcióba lépve hoznak létre új jelentést. Lakoff (1987) meghatározása szerint a metonímia és a metafora közötti különbség abban rejlik, hogy a metafora két különböző idealizált kognitív modell (IKM) közötti megfelelések sorozata, a metonímia viszont egyetlen IKM-en belül történik. Goossens azonban rámutat, hogy számos kifejezésnek nincs egyértelműen meghatározható forrástartománya, hanem komplex területeket is leképezünk egy másikra. Ruiz de Mendoza és Masegosa (2011) azt mutatja be, hogy a metafora és a metonímia interakciója pontosan hogyan megy végbe a forrástartományon vagy a céltartományon belül. Emellett újabb kifejezéseket vezetnek be a komplex fogalmi tartományok elemzésére, amelyekre azonban itt nem térek ki.

Az itt felvázolt elméleti háttérrel fejünkben tartva, lépünk egyelőre vissza fejezetünk legelejére, az ájtatos (4), áhít (1), ájtatlan (1) kulcsszavakhoz. Az *áhít* ige alaposabb vizsgálatot érdemel. A teljes mondat (Virginia-kódex 100):

„[Szent Ferenc] mene romaba ájtatosságnak okaert . ruhait rola le vete . es kuldos ruhaja(k?)th veue reaja . az zent peter egihaza alath . az egieb zegeniek kozot le wle alamisnat keruen . Mikoron ezt gyakorta tote volna . aitya vala az w elmeje . ha az esmeroktol valo pirongas tole megnem vonta volna”.

’[Szent Ferenc] méne Rómába ájtatosságnak okáért. Ruháit róla le veté, és koldus ruhája(k)t veve reája az Szent Péter egyháza alatt, az egyéb szegények között le üle alamisznát kérvén. Mikoron ezt gyakorta tötte volna, áhítja vala az ő elméje, ha az esmerők-től való pirongás tőle megnem vonta volna.’

A mondatban az *elme* az *áhít* ige alanya. Az *elme* az, aki áhít, vagyis amiben az áhítás mint érzelmi megmozdulás történik. Az érzelmi megmozdulás mai fogalmaink szerint a lélekben történik, vagyis itt az *elme* szó ’lélek’ jelentésben szerepel, de ugyanakkor cselekszik úgymond. Számos más dolgot is cselekedhet az *elme*, illetve történhet vele valami: *erejét veszti* (1), *bujdosik* (8), *bántja vmi* (1), *elidegenedik az Éntől* (12), *elvonzza vmi* (1), *befog vmit* (1), *bír vmit* (1), *eltávozik* (1), *elfordítja vmi* (2), *enged* (1), *elvonja vmi (vmiről)* (3), *az Én élteti vmivel* (1), *áldozik vele* (1), *álmélkodik* (1), *fog vmit* (1), *foglaltatik vmiben* (1), *vmire gerjed* (1), *kíván vmit* (2), *közel van vmihez* (2), *háborítja vmi* (1), *az Énhez jön* (1), *felmegy vele vhoza* (1), *(fel)magasztaltatik* (3), *illet vmit* (1), *járul vkihez* (1), *kijelent vele vmit* (1), *követi vmi* (1), *megért vmit* (1), *megrontja vmi* (1), *meggyógyul* (1), *megvél* (1), *megtanítja vmi vmire* (3), *megtompítja vmi* (1), *megjőzanul* (1), *megvonja vmi vmitől* (2), *megjön* (1), *megvakul* (1), *megbántja vmi* (1), *megrészegíti vmi* (1), *megszámlál vmit* (1), *(meg)gondol vmit* (2), *nyom vmit* (1), *őrzi vki* (2), *rontja vmi* (1), *tér* (1), *vétkezik* (4), *vigyáz* (4), *vonja vmire* (2), *szeret vkit* (1), *szerkeszik ’társul’¹ hozzá vmi* (1) *szolgál* (1), *van vkivel* (1), *üreskedteteti vki* (1).

E példákat azért soroltam fel az elméleti kérdések felvetésénél, mert ezeket áttekintve úgy tűnik, hogy az *elme* valójában önálló életet él, úgymond „tesz-vesz, jön-megy”, történnek vele mindennapi események, amelyek emberek közötti interakciókban szoktak történni, és ráadásul – amint a következőkben látni fogjuk – számtalan tulajdonsága is van. Ezzel együtt még mindig állíthatnánk, hogy minden egyes mondatban AZ ELME A SZEMÉLY HELYETT metonímiáról van szó. Ez az eshetőség egyáltalán nem kizárt. Ebben az esetben nincs tökéletes besorolás. Ami véleményem szerint a metafora mellett szól, az az, hogy itt események és történések olyan sora van a forrástartományban/közvetítő fogalomban, ami inkább metaforára, mint metonímiára utal. Túlságosan sok a megfelelés, és túlságosan pasztikus a céltartomány ahhoz, hogy a metonímia egyszeres és gazdaságosan gyors megfeleltetéseiről legyen szó. Természetesen a metonimikus megközelítést sem tartom elvetendőnek, sőt, látni fogjuk, hogy a metonímia kérdése újra és újra visszatér az elemzésben.

Lássuk azonban azokat a tulajdonságokat, amelyeket az ELME felvehet:

alázatos (1), *állhatatos* (3), *állhatatlan* (1), *ártatlan* (1), *bátorságos* (1), *bolond* (1), *buzgó* (1), *csendes* (1), *dicsőséges* (1), *dagályos ’gögös’* (1), *egyenes* (1), *gondol vmiről vmit* (1), *esztelen* (1), *eszes* (1), *erős* (3), *goromba* (1), *gyarló* (4), *hálátlan* (1), *hajlandó vmire* (1), *hű* (2), *kész vmire* (1), *hiú* (2), *kegyes* (2), *kevély* (1), *könyörületos* (1), *okos* (1), *lassú ’szelíd’* (2),

¹ Köszönetemet ezúton fejezem ki Haader Lea, Dömötör Adrienne és Gerstner Károly felé, akik segítettek ezt a mondatot – Gerstner Károly több másikat is – szabatosan értelmezni.

nyughatatlan (2), okos (1), szabad (2), szép (1), szent (4), megszenteltetett (1), szeplőtelen (3), szomorú (3), szerencsétlen (1), szerény (1), szerelmes (3), vak (3), vén (1), víg (2), tudatlan (1), tökéletlen (1).

E tulajdonságok nagyon sokrétűek: nemcsak kognitív dolgokra vonatkoznak, mint amit a mai elmefogalmunk alapján várhatnánk, hanem morális, érzelmi és esztétikai személyiségvonásokat is megjelenítenek. Lényegében átfogó képet nyújtanak az emberi személyiségről.

Végezetül következzenek azok az adatok, amelyekben az elme birtokos. Mi mindene lehet az elmének? *Szeme* (2), *szája* (1), *hajléka* (1), *jósága* 'erénye' (2), *étke* (1), *gyönyörűsége* (5), *akarata* (1), *kívánsága* (3).

Az *elmjének szeme* kifejezés újabb részletezést kíván. A mondatok: „*Az harag elmenek zemeet meg vakegya*” (Cornides-kódex 78v), „*azt zomyohozwan azt kywanwan latny kyt elmejének scémé elqt tarth vala attol felwen mytol magath nem ohata*” (Peer-kódex 48v) 'azt szomjúhozván azt kívánván látni kit elmjének szeme előtt tart vala attól félvén mitől magát nem óhata'. Ezek a mondatok a legjobban A TUDÁS LÁTÁS, AZ ELME SZEMÉLY metaforákkal írhatók le, az utóbbiban mai értelemben a lelki szemei előtt tart valaki valamit, nehogy „szem elől tévessze”. Metonímiáról nemigen beszélhetünk, hiszen akkor AZ ELME A SZEMÉLY HELYETT elemzéssel oda lyukadnánk ki, hogy valaki ténylegesen a szeme előtt akar tartani a példában valamit, illetve az első mondatban ténylegesen megvakulna valaki a haragtól. Ez valószínűtlen, hiszen a szöveggörnyezetben lelki törekvésekről van szó. Van azonban két másik *elmjének szeme* találat is, amelyek két külön kódexben fordulnak elő, de a mondat ugyanaz, így csak a Bod-kódexbelit másolom ide, bőséges szöveggörnyezettel: „*[a gazdag] szégyenkezik, hogy a testért, ki az férgeknek urasága alá hajatott, az lelkét ő tunyaságának miatta elhagyta volt, [...]. továbbá az ő elmjének szemeit felemeli, és mikor látja az halhatatlan gazdagságoknak dicsőségét, meggyaláztatik, hogy azt elvesztette. ez világi életnek nyavalyásságos szegénységéért mikor alája tekint ez világnak völgyére [...] öfölte kedig csodálja az örök világosságnak fényességét, nyilván megismeri, hogy mind éj volt és sötétség az, mit szeretett ez világon. azonközben ő szemei meghomályosodnak*”. Ez a kissé hosszú idézet a tekintet többszöri említésével meggyőz minket arról, hogy nem a szem valóságos felemeléséről van szó, hanem egy belső szemlélődésről, amelyet az elme mint egy önálló személy végez.

Fontos hangsúlyozni, hogy a kérdéses mondatokban az elme igen gyakran áll 'lélek' jelentsben lexikailag. A lélek pedig – különösen a keresztény egyházban, de minden vallásban – önálló étlettel bír, amely a metaforikus kifejezéseknek megadhatja azt az alapot, hogy az önálló étletet mint önálló emberi lényt érzékeltessük. Ebből arra következtethetünk, hogy ez AZ ELME SZEMÉLY metafora motivációja.

4 Összefoglalás

E tanulmány keretei között nem áll módomban az összes felállított metaforát és a ténylegesen metonímiának tartott kifejezéseket felsorolni. Cikkem fő célja az volt, hogy az ELME egy hosszabb távú tanulmányozásának első lépését megtegyem, illetve felvázoljam a kezdetekkor felmerülő kérdéseket, kihívásokat.

Az áttanulmányozott forrástartományok: HELY, HÁZ, FIZIKAI ENTITÁS, ÉPÍTMÉNY, ESZKÖZ, TÁRGY, TARTÁLY és SZEMÉLY az adatok nagyobbik részét lefedték, a további, még nem publikált adatok körülbelül az összes előfordulás harmadát-negyedét adják. Az itt elemzettek közül AZ ELME SZEMÉLY metafora volt a leggyakoribb, amelynél azonban folyamatosan felmerült AZ

ELME A SZEMÉLY HELYETT metonímia lehetősége is. A kutatásnak ezen a pontján AZ ELME SZEMÉLY metaforát részesítettem előnyben, részben amiatt is, hogy a szótárírásban szerzett tapasztalataim szerint a jelentések struktúráját mindig úgy érdemes felállítani, hogy a lehető legegyszerűbb, legvilágosabb elrendezés a legtöbb adatot fogja át. AZ ELME SZEMÉLY metafora egyértelműen több adatot ölel fel, mint ha külön-külön metonímiákba rendeztem volna az adatokat. Ugyanakkor az emberi tulajdonságok birtokosaként és a cselekvések elkövetőjeként az EMBER jól érthető, magától értetődő forrástartományként szolgált az adatok elemzéséhez. Mindez azonban nem zárja ki azokat a felfogásokat sem, amelyek inkább a metonímiát vélik a legjobbnak. Jelen tanulmányban nem tértem ki olyan részletekbe menő eszmefuttatásokra, amelyek bizonyos esetekben a metonímiát, vagy a metonímián alapuló metaforát bizonyítanák a kifejezések mögött, holott ezeket is lehetségesnek és létezőnek tartom. Kifejtésükre remélhetőleg sor kerül majd egy újabb tanulmányban.

Az eddig elvégzett kutatások egy hosszabb távú kutatási projektnek adhatnak kiindulópontot, amelynek témája az ELME fogalmának metaforikus és metonimikus felépülése, illetve a fogalom esetlegesen kimutatható változásainak nyomon követése. Ehhez természetesen további adatok és korpuszok vizsgálata szükséges a legrégebbiektől napjainkig. Ennek során a fent elemzett adatokat időrendbe is tervezem sorolni, ami értékes adatokkal szolgálhat a kifejezések megjelenését, régiségét és eredetét illetően.

Utat kíván törni ez a kutatás a régi nyelvi szövegek metaforakutatásának is, mivel – magyar nyelven legalábbis ismereteim szerint – nem történt még eddig effajta kognitív szemléletű és korpuszalapú nyelvtörténeti-fogalomtörténeti kutatás, amely pedig, úgy tűnik, igencsak érdekes eredményekkel kecsegtet a jövőben is.

Irodalom

- Barcelona, A. (2003): *Metaphor and Metonymy at the Crossroads*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110894677>
- Bereczki G. (2001): A -val/-vel rag eredete. *Magyar Nyelv* 97, 2001/2, 206–209.
- Dirven, R. & Pörings, R. (2002): *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110219197>
- ÉrtSz. = Bárczi G. & Országh L. (szerk.) (1959–1962): *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- EWUng = L. Benkő (főszerk.) (1992): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Forgács T. (2013): *Magyar szólások és közmondások szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Juhász D. (2006): Megjegyzések a -val/-vel rag eredetvitájához. *Magyar Nyelv* 102 (4), 460–464.
- Hegedűs A. (2006): A -val/-vel rag eredetéhez. *Magyar Nyelv* 102 (4), 459–460.
- Hegedűs A. (2010): Mi a legvalószínűbb? Kísérlet a -val/-vel rag eredetének meghatározására. *Magyar Nyelv* 106 (1), 78–83.
- Ittész N. (2011): *A magyar nyelv nagyszótárának lexikográfiai koncepciója*. Doktori disszertáció, kézirat. Szeged: SZTE.
- Kövecses, Z. (2005): *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex Kiadó.

Szabó Réka:

Az ELME metaforái az ómagyar kori szövegelemekben
Argumentum 17 (2021), 795-806
 Debreceni Egyetemi Kiadó
 DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/42

- Kövecses, Z., Szelid, V., Nucz E., Blanco-Carrion O., Akkök, E. A. & Szabó R. (2015): Anger Metaphors Across Languages: A Cognitive Linguistic Perspective. In: Heredia, R. & Cieslicka, A. (eds.): *Bilingual Figurative Language Processing*. Cambridge University Press.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980): *Metaphors We Live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, G. (1987): *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
<https://doi.org/10.7208/chicago/9780226471013.001.0001>
- Nszt. = Ittész N. (főszerk.) (2006–2018): *A magyar nyelv nagyszótára*. I–VI. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- R. de Mendoza, F. J. & Galera-Masegosa, A. (2011): *Going beyond metaphonymy: Metaphoric and metonymic complexes in phrasal verb interpretation*. *Language Value* 3. 1–29.
<https://doi.org/10.6035/LanguageV.2011.3.2>
- Pragglejaz Group (2007): MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor and Symbol* 22/1, 1–40. https://doi.org/10.1207/s15327868ms2201_1
- Simon E. & Sass B. (2012): Nyelvtudomány és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*. 2012 (XXIV), 243–264.
- Szemerényi Á. (2009): *Szólások és közmondások*. Budapest: Osiris Kiadó.
- SzólK. = O. Nagy G. (1966): *Magyar szólások es közmondások*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- TESz. = Benkő L. (szerk.) (1967–1976): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Dr. Szabó Réka
 Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
 Nyelvtudományi Kutatóközpont
 Lexikológiai Intézet
 H-1068 Budapest, Benczúr u. 33.
 szabo.reka@nytud.hu